

Текешова М.Б.

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «ТООЛОР КУЛАГАНДА» (ТҮБӨЛҮК КОЛУКТУ) РОМАНЫНДА ТАГДЫРДЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Текешова М.Б.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТОБРАЖЕНИЕ СУДЬБЫ В РОМАНЕ ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА «КОГДА ПАДАЮТ ГОРЫ» (ВЕЧНАЯ НЕВЕСТА)

M.B. Tekeshova

ARTISTIC PROJECTION OF FATE OF THE CHINGIZ AITMATOV'S NOVEL «WHEN MOUNTAINS FALL» (THE ETERNAL BRIDE)

УДК:82.09 (575.2) (04)

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы менен жакындан тааныш киши, андагы тагдыр маселесинин тереңдигин, татаалдыгын тана албайт. “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту) романы дагы өзүнүн табышмактуу тагдырга ээ каармандары менен айрымаланып турат. Макалалар жазуучунун тагдырды көркөм чагылдыруу өзгөчөлүгүнө арналган.

Негизги сөздөр: тагдыр маселеси, “Тоолор кулаганда” (Түбөлүк колукту), роман.

Человек, который близко знаком с творчеством Ч. Айтматова, не сможет отрицать глубину и сложность проблемы судьбы в его произведениях. Так же и роман “Когда падают горы” (Вечная невеста) отличается загадочностью судеб героев. Эта статья посвящена особенностям художественного отражения судьбы.

Ключевые слова: проблема судьбы, роман “Когда падают горы” (Вечная невеста), роман.

The works of Ch. Aytmatov differs with depth and complexity of fate problem.

His novel “When Mountains Fall” (The Eternal bride) also consist mysteriousness of heroes destinies. This article is about writers feature to artistic projection of fates problem.

Key words: problem of fate, novel “When Mountains Fall” (The Eternal bride), novel.

Кыргыз адабияты карт тарыхка ээ, андагы адабий көркөм жетишкендик бабалар калтырган балбалдарга чейин кеткен узак жол экендиги азыр талашсыз чындык болуп калды. Ал айкын далилдерден башка эл оозунда жашап келе жаткан элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү, элибиздин дүйнөнү эстетикалык-көркөм кабылдоо дараметинин күчтүүлүгүнүн көрсөткүчү.

Кыргыз элинде тагдыр темасы, тагдыр маселеси элибиздин аң-сезимине сиңген, дүйнө таанымына, дүйнө кабылдоосуна шай түшүнүктөр менен чагылдырылып келет. Маселен, «Чуркагандыкы эмес, буюругандыкы», «Кул жеймин дейт куйрукту, кудай билет буйрукту», «Кудай деген, кур калбайт» ж.б. Ал эми эң эски жазылуу булактарынын бири эсептелген “Дивани лугат-ат түрк” китебинде, тагдырга байланыштуу мындай ыр бар:

Алп Эр Тога өлдимү,
Эсиз аздуң калдымү.
Өзлек эдшин алдымү,
Эмди йүрек йыртылуң.

Алп Эр Тонга өлдүбү,
Эсиз дүйнө калдыбы.
Тагдыр өчүн алдыбы,
Эми жүрөк жыртылды.

Орто кылымдын бул даңазалуу эмгегинде дагы тагдырга, адамга тиешелүү өзгөчөлүк берип, жандуу нерсе катары көркөм чагылдыруунун мисалына күбө болобуз.

Кыргыз адабиятында көркөм тагдырды чагылдыруу түрдүүчө ишке ашырылып келген. Баш каармандардын тагдыр жолун аныктаган, алардын келечегин алдын ала белгилеген атайын ыкмалар колдонулган. Бул ыкмалар жаратылыш кубулуштары, жаныбарлар дүйнөсү, аян түштөр жана башка түрдүү адабий көркөм ыкмалар болуп саналат. Мындан тышкары коомдук-саясий жагдай, дүйнөгө көз караш, каармандын жеке кулк мүнөзү булардын баары көркөм тагдырды аныктоого тикелей катышы бар жагдайлар.

Маселен “Манас” эпосунда баласыз жүргөн бай Жакыптын зайыбы Чыйырдынын жолборстун жүрөгүнө талгак болуусу менен баатыр төрөлөрүнөн алдын ала кабар берилсе, төрөлгөндөн кийин баланын эки жанында кабылдардын болуусу анын колдоочулары бар өзгөчө киши болоорунан, эл бийлер хандыктан кабар берет. Мындан башка дагы көп жагдайлар баатырдын тагдыр жолун улам аныктап отурат.

Совет доорунда адабиятка өзгөчө көңүл бурулду. Адабият жаңы идеяларды, көз караштарды жайылтуучу кызмат аткарды. Айрыкча Совет доорунун алгачкы чыгармалары адам тагдырын идеология менен байланыштырды. Бул турмушта да белгилүү бир деңгээлде ушундай болду. Буга алыс барбай эле Ч.Айтматовдун алгачкы чыгармалары “Ак жаан”, “Асма көпүрө”, “Биринчи мугалимдеги” баш каармандардын образдарын, алардагы көркөм тагдырларды мисал келтирүүгө болот.

Бирок, Ч.Айтматов улам калемин курчуп, такшалган сайын адабиятты, андагы көркөм тагдырды дагы тереңдетип. адамдын потенциалындагы, керт башына таандык өзгөчөлүктөрдү, мүнкүнчүлүктөрдү да ачып, көрсөтүп бере баштады. Ошондон улам баатыр эмес-дезертир, алдыңкы чабан

депутат эмес, партбилеттен айрылган коммунист, “Ак кемеге” капитан болгон эмес, балык болуп сүзүп кеткен бала, согуштагы жолдошун күтүп, тылдын баатыры болгон аял эмес, жеке жашоосу үчүн күрөшкөн аялдын көркөм тагдырлары жаралды. Ушунун баары жеке кулк-мүнөз, индивидуалдуулуктун б.а. адамдын баары тең жана бирдей болушу мүнкүн эместигинин далили болду. Демек ар башкалык болгон соң, ар башка мүнөз болгон соң, ар башка тагдыр болоору айтылбаса да белгилүү. Жазуучунун көркөм тагдыр жаратуудагы, же тагдырды көркөм чагылдыруудагы башкы өзгөчөлүгү анын табигыйлуулукка, чындыкка жакындыгы.

“Кылым карытаар бир күн” романындагы адам акыл-эсин бурмалоо, табияттагы тең салмактуулукту бузуп, аны, адам эркине багынтуу, табиятка ыңгайлашып жашоону эмес, табиятты адамдын жашоосуна ыңгайлуу кылып өзгөртүү, “пландоонун” кесепетинен адамзат менен жаратылыштын тагдыры талкаланып жаткандыгын жазуучу таасын байкаган. Көчмөндөр турмушундагы табиятка сыйынып, анын ыңгайы менен болуу түшүнүгүн түп орду менен талкалап, адамдарды “ээн талаа, эрме чөлдүн” бороону менен аптабына кайыл кылган бийлик, анысы аз келгенсип, артынан андуу, акмалоо уюштуруп, адамдын табигый өсүп-өрчүүсүнө карага ашынган үстөмчүл мамилесин көрсөткөн. Адамзат менен жаратылыш тагдырына чеңгелин батыруу, “бийлик-кудайга” айлануунун акыры, “ак булутунан” айрылган Чыңгызханга салыштырылып таасын тартылган. Чөлдө жүрүп, Арал деңизин эңсеген Эдигей менен Казангаптын, мекен жана тынчтык үчүн күрөшүп, бирок, адилеттүүлүк таппаган Абуталиптин тагдырлары адамзаттын дүйнөлүк өнүгүү шарына, саясатка, бийликке, тарыхка жана салт-санаага, адамдык касиет-сапатка байланыштырылып көркөм чагылдырылган.

Ч.Айтматов көркөм тагдырды чагылдырууда реалисттик, философиялык-мифтик ыкмаларды колдонот. Элдик, улуттук кыртыштан алыстабайт. Маселеге (тагдыр маселесине) ар тараптуу карайт. Өткөн менен бүгүндү байланыштырат, себеп-натыйжаларды көрсөтөт, анализдейт. Маселен “Кассандра тамгасы” романы түздөн түз тагдыр маселесине арналганын көпчүлүк жакшы билет. Кассандра Аполлондун махабатын четке какпаганда, Аполлон буга каарданып, Кассандранын көзү ачыктык менен айткандарын эч ким ишенгис кылып салбаганда баары башкача болот беле?.. Анда тагдырды алдын ала билүүгө болот беле? – деген суроо адамзатты ошол күндөн ушул күнгө түйшөлтүп келет. Роман куралсыз көзгө көрүнбөгөн клеткадан башталып, учу-кыйырсыз аалам мейкендигине чейин жеткен адамдын бул аралыкта калтырган изи – тагдыры эмне деген сыр экенин көркөм сөздүн кудурети менен баян этүүнү максат кылат. Тагдырды алдын ала билүү мүмкүн болсо, жакшысын калтырып, жаманынан баш тарта алат белек, бул нерсе адамга пайдалуу болот беле. Кызыл аянтта «Ай арман-ай,

эмнеге // Туулдум экен? // Ай энеке-ай, эмнеге // Туулдум экен?» [1, 129-б.]– деп ыйлап бара жаткан аялдын ырын берүү менен автор, энесине белги берип, төрөлүүдөн баш тарткан эмбриондордун чечимине ынандырат. Ичтен белги берүү, оор тагдырды алдын ала сезип, төрөлбөй жатып ыйлоо мотиви манасчы, дастанчы Саякбай Каралаевдин эскерүү-аңгемеси «Азапты көп көргөн Кубат» чыгармасында бар.

«Кыйнап, кыстап, куу турмуш
Жетимди минтип тооруду.

Жетпегендик курусун,
Желкем жаман ооруду.

Жок нерседен бар болуп,
Тар курсакта жатыпмын.

Тогуз айга толгондо,

Шордуу энемди кыйнапмын,

Ичинде жатып ыйлапмын

Билбес элдин баарысы,

Эркек, аял, карысы,

Акылынан шашыптыр.

Жалгыз үй таштап атамды

Жабыла баары качыптыр» [Каралаев С. Эстен кетпейт: Чыгармалар жыйнагы. – Б.: «Принт-Экспресс», 2014. – 848 б. 175-б.] – деген саптар менен башталган аңгемедө элүү жаштагы аялдын баласы ичинде жатып ыйлап, эл аны бири жакшылыкка жоруса, бири жамандыкка жоруйт. Бир жарым жашында атасынан айрылган Кубат көп азап тартат, тагдырдын оор күндөрүн кечирет. Энеси экөө байга малай жүрүшүп, жетимдик жанга батат. Демек, курсактагы ый ал келечектин азап-тозогунун, татаал тагдырдын жышааны, белгиси деп түшүнүүгө болот. Ч.Айтматов бул мотивди тереңдетип, жалпы адамзаттык маани-мазмун берип, илим менен техниканын жетишкендиктерин кошуп, заманага жараша иштеп, түйүлдүктүн бул белгисин ачкан генетикти, бир убакта энеси төрөп балдар үйүнө таштап кетип, эне-ата мээриминен өксүк тагдырга тушуктургуча бу дүйнөгө алып келбей койсо эмине, деги түйүлдүктө төрөлбөй коюу мүмкүнчүлүгү болсо эмине деген ойго батырып, терең философиялуу сүрөттөп берет.

Адабият теориясынын, сөз эстетикасынын мыкты адиси М. Бахтиндин «Эстетика словесного творчества» [Бахтин М. Эстетика словесного творчества М.: «Искусство» 1979] деген эмгегинин «Проблема характера как форма взаимоотношения героя и автора» деген параграфта автор көркөм чыгармадагы тагдыр маселесине кайрылып, аны мүнөз маселесинин ичинде карайт. «Тагдыр – бул тиричиликте калган издин көркөм транскрипцияланышы... Бул тиричиликтин саркындысынын дагы өзүнүн логикасы болушу керек, бирок бул жашоонун өзүнүн максаттык логикасы эмес, образдын ички талабына жараша бүтүндүктү коруган таза көркөм логика. Тагдыр – бул индивидуалдуулук, башкача айтканда инсандын тиричилигинин белгилүүлүгү, инсандын бардык иш-аракетин, жашоосун аныктаган: мындай учурда иш-аракет-ой толгоо дагы

өзүнүн теориялык-объективдүү маанилик көз караштан аныкталбай, дал ушул белгилүү инсанга таандык мүнөздүүлүк катары, бул инсандын тиричилиги менен алдынала аныкталгандык болуп, анын индивидуалдуулугу катары каралат. Биздин тагдырды түшүнүүбүз албетте, аны кадимки, жалпы түшүнүүдөн айрымаланат. ... Жараткандын тагдыр камкордугунун (промысл) логикасын биз түшүнбөйбүз, ага тек гана ишенебиз, ал эми каармандын тагдыр логикасын биз жакшы түшүнөбүз аны ишеним катры да кабыл албайбыз (албетте, мында сөз тагдырды көркөм түшүнүү жөнүндө жана тагдырды көркөм чагылдырууда ынанымдуулук жөнүндө болуп жатат, анын таанып билүүчүлүк логикасы жөнүндө эмес). [Бахтин М. Эстетика словесного творчества М.: «Искусство» 1979. 152-153-бет.]. Албетте бул аныктамалар орундуу, тагдыр түшүнүгү менен тагдырды көркөм чагылдыруу ортосундагы чаташууну чечип берет, тактык киргизет Маселен биз сөз кылып жаткан романдын баш каарманы Арсен Саманчиндин мүнөзүн түзүүдө автор анын иш-аракеттери, ой-мүдөөсү, максаты аркылуу анын ким экендигин окурманга жеткизет. Каармандын сезим-туюмдары, жан-дүйнөсү, ички кабатырлануулары аркылуу, өз байкоолорун, баамдоолорун (созерцание) кошуп анын мүнөзүн бекемдейт. Кайталангыс, өзүнө гана таандык жеке мүнөзгө ээ болгондо, ал каарман өзүнүн болмушуна б.а. тагдырына да ээ болот. Себеби ал каармандын кайталангыс мүнөзү менен ишке ашкан кыймыл-аракеттин баардыгы күмөн санатпайт, окурманга дал ушундай болушу керек деген гана ички ынаным калтырат. Чыгармадагы каармандын мүнөзү, окуянын өнүгүшүнүн улам жаңы нугун аныктайт, буга жараша тагдыр жолун, соңунда каарман басып өткөн жол, ал калтырган из «тагдырдын көркөм баалуулугун» түзөт. Романда «кар жиреген ак илбирс» – Жаабарс менен «идеалист-эгемен» Арсенди артыкча кылган аныктамалар бекер жерден берилип, баса белгиленип отурган жок. Романдын башында эле бири бирине параллель коюлган эки каармандын, «тагдырлары бириге тургандыгын» Жаабарс менен Арсендин мүнөздөрү, аларды мүнөздөөчү эпитеттер арасындагы окшоштук аныктап койгонун байкоого болот. Мындан тышкары романдагы каармандардын тагдырын көркөм чагылдырууда жазуучу төлгөнүн маани маңызын колдонгон. Байкашыбызча романда төлгөгө тагыраак айтканда «жылдыз төлгөгө» карата тикелей, кыйыр түрдө шилтемелер бар. Болбосо, согушка, кандуу согушка аттанып бара жаткан жоокерлердин арасынан бирин тандап алып ага төлгө ачкан цыган аялдын « Сен өлбөссүң! ...Сенин жылдызың ушундай!», «Мунун жылдызы өлбөс!», «Бул жигиттин жылдызы тагдырдан өлбөс!..» дегенин кандай түшүнүүгө болот? «Сергий ар кайсыны ойлонду. Башка ойлордун арасында ал улам жанагы цыган аялды эстеп жатты. «Кан чачырабаган күн гана калат... чабандеси жок ат үркүп качат...» деп айтканы эсинде калыптыр. Бул эмне дегени?

Түшүнүксүз жана табышмактуу. Кан чачырабаган күн гана калыш үчүн эмне болуш керек? Чабандеси жок ат качышы үчүнчү? Ал эми өлбөс жылдызчы? Ал эмне болгон жылдыз? Кайда ал? Мунун баары жөн эле жомок болсо керек. Адамга жылдыздын кандай тиешеси бар? Жылдыздар кайда – адам кайда. Бирок тагдыр бар да. Тагдыр тагдыр менен байланыштуу» [Айтматов Чыңгыз. Чыгармаларынын жыйнагы: 6-том. Романдар/Түз. Абдылдажан Акматалиев. - Б.: Бийиктик, 2008 - 516-бет]. Жазуучу бул жерде «жылдыз» тууралуу сөздү бекеринен козгоп олтурган жок. Элибизде «жылдызы жанды», «жылдыздуу», «жылдыздары келишти», «жылдызы түштү», «жылдыздар тогошкондо» ж.б. жылдызга байланышкан көп эле сөздөр колдонулуп келет. «Жылдыздуу киши» деп элибизде адамдагы бирден-бир өзүнө тартуучу, жагымдуу таасир калтырган, позитивдүү маанай тартуулаган касиети бар кишилерди айтышат. Ушунча сөз кылган соң тагдырдын бирден бир жандырмагы катары каралган жылдыз төлгөгө баш бага турган болсок 12.12.1928-жылы жазуучу **Жаачы жылдызы** алдында төрөлгөн экен. Арсендин символу, анын жан дүйнөсүнө ачык өңдөнгөн, анын табияттагы прототиби **Жаабарс** менен үндөштүктү караңыз! «Ошентсе да, акыл-эс жетпегенди андап билүүгө аракеттенип жатып, божомолдой турган жалгыз нерсе – бул бир гана мааниде, дагы эле тагдыр буйруп, алар **бир жылдыздын алдында төрөлүшү** жөнүндө баяндоо, эки жандын **кандайдыр бир төлгө жылдыздарынын өз ара байланышы, алардын космостук жакындыгы** (белгилеген биз – М.Т.) болоор эле. Ооба, ошондой да болушу мүнүн эле...» [Аты аталган китепте, 286-бет] дейт жазуучу романда.

Эмне үчүн «**Жаабарс**» деп атаганын жазуучу мындайча түшүндүрөт: «Жергиликтүү калк арасында болсо мындай жырткычты жаабарс деп аташат, анын жаратылышына бул ат көбүрөөк туура келет – секиргенде ал чын эле жаанын огу сымал тез жана шамдагай» [Ошондо, 287-бет] «Түбөлүк колукту» легендасын Арсен айтып жатып мындай дейт б.а. анда да көзү ачыктыктан, алдын ала айтылган тагдырдан сөз болот: «Көп өтпөй бир көзү ачык аял кызга **асманда өзгөчө жылдыз бар** экенин айтат – алардын сүйүүсүнүн жылдызы, алардын үйлөнүү күнүндө көздү уялта жаркырап жанып, **тоолордун үстүндө башка жылдыздардан ачык күйөт**, булуттар эле жаап койбосо, ордуна жылбастан таң аткыча жаркырайт дейт» [Ошондо, 342-бет]. Бул көзү ачыктыкты берүү менен жазуучу кийинки окуяларды шарттайт, каармандардын тагдырын чечет. «Жаркыраган жылдызды булуттун жаап калышы» бул «кара булуттай» болгон көралбастардын, ичитардык кылып кызды уурдап кетиши жана жалган сөздөрдү таратышы менен түшүндүрүлөт. Алдын ала тагдырды айтуучулук ушуну менен экинчи ирет көрүнүп турат. Сергийдин тагдыры тууралуу сөз болгондо да «өлбөс жылдыздан» сөз болгон эле. Айтылгандай эле

ошол кандуу согуштан ал аман калган жана согуш тууралуу ойлорун Арсенге айтып, калтырган.

«Тоолор кулаганда» (Түбөлүк колукту) романында каармандардын көркөм тагдыры алардын адамдык өзгөчөлүктөрүнө жараша, образдын индивидуалдуулугуна жана тема менен идеянын талабына жараша көркөм иштелет. Ааламдашуу, тоолор менен курчалган өлкөнүн, тоолорун талкалап өтүп, тоолуктардын тагдырына да таасирин тийгизип жаткандыгы көрсөтүлөт. Чыгармада тагдырдын табышмактуу, сырдуулугу сакталып, романдын көркөмдүк күчүн, реалдуулугун арттырат.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 6-том. Романдар/Түз. Абдылдажан Акматалиев. - Б.: Бийиктик, 2008. - 512 б. 129-б.
2. Каралаев С. Эстен кетпейт: Чыгармалар жыйнагы: - Б.: «Принт-Экспресс», 2014. - 848 б. 175-б.
3. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. - М.: «Искусство», 1979. 152-153-б.
4. Айтматов Чыңгыз. Чыгармаларынын жыйнагы: 6-том. Романдар/Түз. Абдылдажан Акматалиев. - Б.: Бийиктик, 2008 - 516-б.
5. Аты аталган китепте. 286-б.
6. Ошондо. 287-б.
7. Ошондо. 342-б.

Рецензент: д.филос.н. Кадырмамбетова А.К.
